शीर्षतायामित्यर्थः सदिस्वंजोरिति परस्य सस्येति शेषः स्वजेर्ग्रहणं तु भाष्याननुगुणमपि द्रष्टव्या
दिसंमतत्वात् कृतं ननु णत्वाविति स्यादि ऊदितो वेत्यतो वानुवृत्ते र्व्यवस्थयालाभः इयानदिति इह
एव निपातनान्नलोपः गुहूयुरिति बहुवचनमाद्यर्थं श्रतो गणपतिगुपतिज इतिस्वार्थे इतिश्र न्या
यानुक्त इति भावः चिकित्सतीति आगमजस्यानित्यत्वादिडभावस्ततो नानिट्प्से इति गुणाभावः।
भ्रमुरिति उदित्वं त्वाप्रत्यये भ्रमित्वा भ्रान्त्वा इति द्विरुक्त्यार्थं श्रभ्रमीदिति स्यंतेत्यादिनान वृद्धिः डुवमड
उरिणो इति वमथुरित्यथु प्रत्ययार्थे डित्वम इहैवानिपातनादुद्गिरणो इत्यत्र गुणाभावः शाशसतुरिति
शसद्देति निषेधः निमित्त इति द्विलात्परस्येत्यर्थः विद्यानगरसंस्थेन लोके शंकरशर्मणा कृता
यां दीपिकायां हि परस्मैपदप्रकरणम् १ इति पं प्रक्रिया न एधवृद्धौ इति अकारोनुदात्तः आत्मनेपदार्थः
वी नात्कर्तरीति आतमात्मनेपदं कर्तरि स्यादित्युक्ते भावादात्मनेपदमेव षष्वषे इति नामधातुष्वष्ष द्वित्वादिनि नेश्
तिसत्वनिषेधः आन्तजे इति द्वित्वं हलादिः शेषः र इत्यत्वं आभ्योरित्यात्वं नुगशास्तिनिनुक्त परिषजे स्व ४
इति कित्वान्नलोपः सदिस्वंजोरिति परस्य षत्वनिषेधः त्रैं सोढ इति ऊदितो वेति वेट चकाशमहे इति
इडभावपक्षे वमयोश्चेति नत्वं श्रपीशब्दे इरे चेति इत्वं कृतकवत्वादि इडभावार्थं पिपि इति अम्र्दन्य
रत्वात्षीभावे पुनः प्रसंग विज्ञानात्षीशब्दस्य द्वित्वं ततोऽनेकस्वरपूर्वकत्वाद्यत्वं दीपजनेति ॥ ॥

दि२ लु०म०२

अत्रपणिङनाद्दीपजनीपूरादिभिरात्मनेपदिभिः साहचर्यात् बुध अवबोधने जन जनने इति परस्मै पंचमीनिर्देशेन हिपमानंस्यापि व्यवहितस्यापि व्यवहितस्यसेयं।

चं०टी० ग० पदिनो न ग्रहणं तेनाभ्यां कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदे तनि इण न भवति लोपइति अत्राड अत्रेण

१६ तस्य कर्त्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते तनीति विषयाविपर्णमनीयं इणेति पंचम्या अत्र षष्ठी निर्दिष्टा

दं त्वल्लोपः आदेरित्यस्यानुवृत्त्या आदेरयं लोपइति सूत्रपाठपदे क्वचित्तु लुगिति पाठः तत्र सर्वे

वप स्य तनो लुग्भवतीति अत्रेदमवधेयम् अत्र तनीतिनानुवर्त्यं इणः परस्य लुक् स्यात् इत्येव व्या

ख्येयं तथा चेणः परस्यान्यस्यासंभवात्तन एव लुग्भविष्यति नचाकारितरामित्यत्रातिप्रसंगः त

त्रास्ति इत्वेन तरस्य इण्परत्वाभावात् निशाने इति निशानं तीक्ष्णीकरणं पसे इति इ असेरिति

छेदः पनचेति व्यवहारस्तुतौ चेत्यर्थः पणायतीति व्यवहारे पणते इत्यत्र च रितापत्वादनुबंध

नात४ स्यायः प्रत्ययांतात् "जेरऊढ्यश्चेति जेरित्यस्य प्रत्ययत्वान्नदंतलाभः अधकर्त्तरीस[illegible]तो मंडूक

प्लुत्या कर्त्तरीत्यनुवर्त्तते कर्त्तरि किं अकारयिषातां घटौ कुलालेन अत्राऊः ऊकारो ऊ लघोवि १६

ति विशेषणार्थः चकारस्य वाक्यभेदेन व्याख्यानात् श्रिद्रुश्रुभ्यो इ च चिड़िकल्पेनेत्यादि अत्रे

दं वक्तव्यं अशिश्रियदित्यादौ ऊकारस्य गुणप्रतिषेधार्थता पाठ इष्टत्वेनान्यार्थतापा अन्याय्यत्वात्

दी२

१५१ ने त्वसमीपत्वेपि लांतत्वाभावान्न लसमीपाकारस्यापि किं
त्वसमीपत्वेपि लांतत्वाभावान्न लसमीपे पत्वस्य त
श्च लंभूत मे इत्यस्याश्च लीत १५ अल्लसामीप्ये पत्वत्व

पूर्वस्येत्वाप्रसंगाच्च लांतस्येति लांतस्य किं अलपीतं अप्रणीत अत्र लसमीपत्वाभावान्न अतो हसादे
रिति प्राप्तविकल्पस्यापवादः जय इति उत्कर्षप्राप्तिः सपरो ह्रयोरिति परो हशब्देन तत्पर्यंक णवादि
ग्रहः द्वित्वनिमित्तयोरिति व्याखेयं यथाश्रुतव्याख्याने तु पद लुगंतात् ह्रोगपादेशः स्यात् वहोः कसे इति ।
धातोरिति अत्र धातुग्रहणं इयानुवर्त्तनं विधेयम् तेन धातोरेव धातोः न तु नामविशिष्टस्यापि अतो लि
ट्सु इत्यत्र नातिप्रसंगः न चात्र वपस्य बाधकत्वं तदपवादकत्वाद्दस्य न चात्र नामत्वेन न धातुत्वमिति
वाच्यं तेन तदीनपायात् हसाद्यंतात्सम्मिति हस्वशग्नषग्नते अंते यस्य सेत स्मात् अत्र चानिटोनामिव तथाह
त इति पूर्वस्त्रान्नानिवत इ स्यनुवर्त्यते तस्य च विशेषणार्थता विवक्षणान्नाम्युपधत्वत्ता मद इत्यभि
प्रेत्याह नाम्युपधादिति तेन सस्य हेरस्तां ह्रीदित्येवरूपमिति बोध्यं हशाषादित्येव पुनः धातोर्विशेषणत्वेना
त्वाभावात् ढि हो लोप इति वान्यत्रेत्यतो वानुवृत्ते र्व्यवस्थया अन्यतः पूर्वस्येति बोध्यम् ढूढो लोपो दीर्घ
श्चेति सुवचं एवं च रेलोपो दीर्घश्चेति नसत्रलीपं शीणन इति शीणनेत्यपि स्तपेणां च ओश्रोवी लोप
इति ओवोहे इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थया असंयोगपूर्वप्रत्ययोकारलोभः उकारस्तु प्रत्ययस्तदवयवश्च
ओवोहेरिति वाशब्दोत्र न विकल्पार्थः किं तु व्यवस्थार्थः तत्फलं तु क्रमेव आतो णव उवितिधातोर्दिं शेष
णात्तदंतत्वाभ इत्यभिप्रेत्याह आदंतादिति आदंता ह्याकाररूपाश्चेति बोध्यं णावित्यत्रानुवंधद्वयग्रहणं ।८

मि१

पुरुषानि

पुरुषवकुवचने गातेङ्सासवं तिपुंसंगवांरणापंडित्करणम् आतोयुक्तितियुक् वारणमुश्

चं०टी
१५
त्वं चास्यस्यानिवत्वात् तद्व्यापकं चात्रडग्रहणमेवनित्यत्वात्प्रथमं प्राप्तोपियुक् सावकाशत्वाद्येन

वारितः आतोनपीति आ आत इति योगविभागादिति चेत्तस्य लाभः संयोगादेरिति धादेरि

त्यतो धादेरित्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्धे अत्र धादेरिति ग्रहणसामर्थ्यादेतल्लाभः यादादौ येइति एतद

प्युक्तं पुक्के लभ्यते क्वौस्येइति अत्रवासुदेवेन नामधातुस्थ क्वौ छिवांसत्वं नेतिउक्तं तद्भाष्यावि

रुद्धं य यक्पाठस्तु तिङ्कसति अतिष्ठपदित्यत्रषत्वार्थः दृशादेः पश्यादिरिति पापाने इत्यस्यैव ग्र

हणं ननु पारक्षणे इत्यस्यापि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमितिन्या

यात् एवम् ल्लिस ह्योरपि जौहोत्यादिक योर्न ग्रहणं भ्वादिसाहचर्याद्स्यगणस्यानंतरग्रहणमिति

केचित् तन्न न्यायेन सिद्धौ सौचर्यस्यागतिकत्वात् गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति अर्तिग्रसंयोगादि

ग्रंतोतयोः ऋदंतस्य चेति अर्त्तिसाहचर्याद्वैतल्लभ्यते शीघ्रगता वेवेति एतच्च विदोनवानामि १५

त्यतो वेत्यस्यानुवृत्त्या व्यवस्थया बोध्यं येयादादौ क्स्तोरिङ्भवति ओव्यवधानार्थमितितन्त्वसादेशा

चं घातोरित्यपि ओर षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनैवतल्लाभात् व्यवधानफलमाह तेनेति शातनेद्वाति वि

जिखि इ गात्रप्रहरणे पदगतौ दिवादिः खिद दैन्ये लिखिँ इति खिना(ति) शिष्ट नुद प्रेरणे तुद व्यथने विद
सत्तायां विद विचारणे इत्यंतेषु पंचदश। डुपचष् पाके। व्यच व्याजीभावे वच परिभाषणे वृत्तो वच वि
२ च्छिर पृथग्भावे रिचिँर् विरेके रिच वियोजनसंपर्चनयोरिति चषि ... ल्लृ त्यागे मुच्लृ मोचने चांतेषु षट् ।
प्रच्छ ज्ञीप्सायां छांतेष्वेकः त्यज हानौ णिजिर् शौचपोषणयोः भज सेवायां भंजो आमर्दने भुज पालना
भ्यवहारयोः भ्रजकेऽपि स्ये इति च भ्रस्ज पाके टुमस्जो शुद्धौ यज देवपूजा दीपु जिर योगे रुजो भंगे रंज रागे
विजिर पृथग्भावे ष्वंज परिष्वंगे सृज विसर्गे जांतेषु पंचदश अनिटः स्वरान् अनुदात्तानित्यर्थः येद
ति दीर्घेऽल्से दीर्घेद्द्र त्यतोऽनुवर्त्तते सप्तमीति ईशास्त्रे वस्येति लभ्यते पकारस्तु प्रत्ययस्यैव प्रकरणत्वा
त् तेन यत्ते इत्यादौ नातिप्रसंगः जनसनेति वानुवृत्तेर्व्यवस्थापांवा नामधातुरिति एतच्च विहीन नसुसत्वंनप जल्प
वानामितिसूत्रस्य वानुवृत्तेर्व्यवस्थापावो धंपवणठमाचष्टे पंणठपतीत्यादौ॥ रलंते ति हचमृच पृ चल्पः
ते श्रृंतेय पांते स्यंजाः हकारमकारयकारांता इत्यर्थः हाणहिंसायां श्वसप्राणने जागृनिद्राक्षये टुओश्वि
द्धरगतिवृद्ध्योः एत इ चेषां तेतथा तेषामित्यर्थः आय इति इट् गुप्यः इत्यनुवर्त्तते इसाह गुपूधूपेत्यादिः
स्वार्थे इति अपरस्यानिर्दिष्टत्वात् स्वार्थ एव लभ्यते स धातुरिति तु च्छहस्यत्य हादित्वे तेषां च पृथक्तप
रामर्शी त्वैयउ हिगे हीतः केवल ... संज्ञा प्रयोजनाभावत्ति इत्तत्वामः अनंतरोक्तस्य जैरपि
न

हणांस ग्रहणेन। निर्वापते अन्यस्यानुवृत्त्यैवतद्ग्रहणे सिद्धे सग्रहणं व्यर्थं स्यात् आदेशादि विधुरा
चं०टी० पकैरणेन विच्छेदात् व्यवहितस्तिवादेरपिनग्रहणं अतः परशेषाद्यङादिरेवगृह्यते इत्याशयेनाह
राम० एजन्तादिप्रत्ययांतइति पतइति पच अच्च अनयोः समाहारः पत् तस्यगणास्तामिति वहुवचननिर्देशस्य
१४ फलमाह गमयमेत्यादिः गमांस्वर इति वहुवचनस्य वहूपलक्षणत्वमभिप्रेत्याह गमहनेत्यादि नो
वेत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थयापाक्षेचिन्नेत्यभिप्रेत्याह नन्विदे इति तेनागमादिस्यत्र लोपोन हन्न् तः स्यप
इति हन्नचनस्य हन्न् तस्मात् ऊदि तो वेत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थया गमेः परस्मैपद एव इत्याह गमे
स्त्विति तेनसंगंस्यते इत्यादौन हंतेः स्य इंताच्चो भयपदेपि तेन आह निष्यते लिस्तुषादेरिति ल इत
यस्यस लित् पुष आदिर्यस्यस पुषादिः लिच्च पुषादिश्चानयोः समाहारः लित्पुषादि तस्मात् तस्यनु
मोनित्यत्वात् क्लीवत्वस्यैववापुंस्त्वं नन्वेरङ्द्विश्चेत्यनंतरोक्तसूत्रादङ् नुवृत्तेः किंङ्ग्रहणेनेति
चेत्सत्यं ङ्ग्रहणं योगविभागेनान्यतोपिविधानार्थं तेन घुत्यादिभ्योपि अस्यति … वक्तिख्यातिभ्यश्चभव २७
ति अयेक पोगनिर्दिष्टन्यायेनद्वित्वंभवेदितिवाच्यं नञ्जेरितिग्रहणात् अंतादेवाङ्द्वित्वविधानात्
तत्वन्यस्मात् अङि लघोर्ह्रस्व उपधायाइति ह्रस्वस्तु लिस्तुषादेर्दीर्घोपधत्वाभावादेवनद्वित्वाभावेन

हसेचने रुहजन्मनि प्रादुर्भावे च णहबंधने दह भस्मीकरणे लिह आस्वादने इंहृतास्तेषु अष्टावनिटः

वे०टी कीर्तिताः इत्यर्थः मुक्तः संशयो येषु तथा गणेषु प्रविभज्य गणविभागेन सर्वैः दिश अतिसर्जने दं

रा० शिर प्रेरणे दंश दशने स्पृश आमर्शने स्पृश संस्पर्शने रिश रुश हिंसायां क्रुश आह्वाने रोदने च विश प्र

१२ वेशने लिश गतौ वा लिश अल्पीभावे षंतेषु दशैव रुधिर आवरणे अनु रुध कामे इति दिवादि अ

सराधिः राध संसिद्धौ एतस्माद्धितः युध संप्रहारे बंध बंधने च साध संसिद्धौ क्रुध क्रोधे क्षुध बुभुक्षायां

शुध शौचे बुध अवगमने दिवादिः व्यध ताडने षिध संराद्धौ धांतेष्वेकादशैव इतरेनेत्यर्थः शिष्लृ

विशेषणे पिष्लृ संचूर्णने शुष शोषणे पुष पुष्टौ दिवादिः श्लिष दीप्तौ श्लिष आलिंगने तुष तुष्टौ दुष वै

कृत्ये दिवादिः द्विष अप्रीतौ कृष विलेखने तौ तुदादिक भ्वादिकौ षांतेष्वेकादश तप संतापे तप ऐश्व

र्ये दिवादिः तप दाहे इत्यपि स्वभावप्रवृत्तिप्रकरणे आप्लृ व्याप्तौ डुवप बीजसंताने क्षिप प्रेरणे

लिप उपदेहे लुप्लृ छेदने तृप प्रीणने दृप हर्षमोहनयोः दिवादी सृप्लृ गतौ स्वरेण नीचेनानुदात्तेनेत्यर्थः

शप उपालंभे छुप स्पर्शे क्षिप प्रेरणे दिवादि तुदादि अयं तान् त्रयोदश प्रतीहि जानीहि अद भक्षणे १२

हद पुरीषोत्सर्गे स्कंदिर गतिशोषणयोः भिदिर विदारणे क्षुदिर संपेषणे शद्लृ शातने षद्लृ विशरण गत्यवसादनेषु

स्तुने माच्छादनेन चाक्षर्मीते दि स्वरत्वात् प्राप्तिरेव न संभवति कारि॰ कापां ग्रहणं किमर्थमिति वाच्यं ऊर्णो
तेन इति निषेधाद ग्रहणं एतद्धी जंतु वाच्य ऊर्णोते सुवगा वर पादि शेषो क्तिरेवेति दिक् १५ मूलस्य

श्रत्वान् तस्मादित्यर्थः ॥ हृस्वाकारवत इत्यर्थः निशानिटः किं श्रंक्ता श्रोजिता नैकस्वरादिति श्रा
द्युच्चारणोऽनुभयत्रान्वेति आद्युच्चारणोऽनुदात्तादेकस्वराच्चेत्यर्थः तेन विशिष्टस्ततीत्यत्र संतता दृशा
यां अनेकस्वरत्वेपि इण्निषेधो भवत्येव अनुदात्तस्वरासंग्रहणादिति अनिट्स्वरांतइत्यादिना नडुदुप
स्मात्तः अनिट्स्वरश्रुते पस्य सः स्वरांते धातुरनिड्भवतीति इप्तत्तामित्यन्वयः इमानितिस्वरांतेषु
इमान् वक्ष्यमाणान् सेटः पूर्ववदेतितानाह अदंतमिति अतत्स्यादयः अदंताः कृप्रभृतयः ऋदंताः
अतामिति स ॥ दंतानां मध्ये वृङ्संभक्तौ वृञ्वरणे दुङो श्वि इग्गतिवृद्ध्योः डीङ् विहायसा गतौ
भा॰ शीङ् स्वप्ने श्रिञ् सेवायां ऊदंताः भूप्रभृतयः उताभितितद्ध शब्दे रुङ् गतौ रेषणे च सु प्रसवैश्वर्ययोः टुक्षु शब्दे ५
युमिश्रणामिश्रणयोः णुस्तुतौ स्नुप्रस्रवणे तेन नेस्वरांतानुकाः इत्यनी हसांताना क्रमेणाह शक्लृषा कोऽएक
एवकांतेषु नान्य इत्यर्थः त्वग्षकं लान नसंस्येव पच्छब्देनेव सानिवासे द्वावेव सांतेषु नान्य इत्यर्थः
अहादेश घस्लृ अदने स्त्रस्थान्यनिट्त्वेनैव सिद्धे रभराभस्ये यम मैथुने दुलम प्राप्तौ भांतेषु त्रय एव नापर इ
त्यर्थः यमउपरमे रमुक्रीडायां णम प्रह्वत्वे शब्दे च गम्लृ गतौ मांतेषु चत्वार एव मत वाने दिवादिः हन
हिंसागत्योः नांतेषु द्वावेव प्रतिषेधवाचिनाम अनिट्वाचिनामित्यर्थः दिह उपचये दुह प्रपूरणे ॥

प्रशरतः प ... तरित्यत्रसाक्षात् परंपरयात लुलविषये कारद्वाराप

कृन्मूपर इत्येवोच्येत आमोमस्येत्येत्वात्सकासोर्विधानान्न अन्यथामित्वादित्यस्वरात्सरत्र विभ्

चं० टी० सा० नादात्सकासोः सकारात्पूर्वं विधाने सवर्णे दीर्घत्वे वैलक्षण्याभावात् शासइदिति शशाल्लुतग

१२ ताविति तालव्यांतस्य ग्रहणमिति कश्चिद्भ्रामतद्भाष्यविरोधात्दुपेहर्पं गुणोभवतीति गुणोभव

तीति गुणशब्देन भाविलोपोऽकारस्तस्येत्यर्थः तथाच शाशरतुत्रापि गुणेकृते तदवपवस्यास्य

न गुणभवत्वं साक्षात्परंपरासाधारणं तेनोक्तैप्रयोगद्वयनिर्वाहः एतच्च लोपः पचामीति सूत्रे

चकारादधिकाल्लभ्यते वदिवृध्योरिति अतोहसादेरिति विकल्पप्राप्तौ नित्यं नुधातोरिति यो

धोतोरिति योवेति च पूर्वसूत्रद्वयमप्यनुवर्तते अत्र च धातोर्विहिते स्वरादौ पर इति वोध्यं तेन

सुधीणावत्र पदादिस्वरे नन्वित्यत्र क्रोष्टुरपि नग्रहणं निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति प

रिभाषया विकरणस्येव नोग्रहणात् णुस्तुताविति धातोरपि न ग्रहणम् कृत्रिमत्वात् उवस्से

ते ऊन्वोरेवापि इति ऊ इत्यनानयोर्नुविकरणस्यापि अपविषये इत्यर्थः तेन जुहुति चिन्वति १२

इत्यत्रैव नतुवो भुवतीत्यत्रापि एतच्च वानुवृत्या लभ्यते. अत्वत इति अत्र विधते पस्य सः

च्चादावित्यस्मात्कृत्यादस्यादन्तवन्त्वं संभवात् धातोर्नामिन इति आदिस्वरस्येत्यतो वृद्धिरिति ञ्णि-
तीति चानुवर्त्तते धातोर्णिति आत्रेयः नोऽग्रादिवृद्धिर्वीधिकानामियस्य लोपः उभयोरन्यत्रावकाशा
दत्र परत्वादन्त्यवृद्धिरेवस्यात् तथाहि आदिवृद्धेरवकाशः साल्वतदस्यतः अन्त्यवृद्धेरवकाशः चि-
चायेत्यत्र इहोभयप्रसंगे परत्वादन्त्यवृद्धिरेव यस्य लोप इत्यस्यावकाशः धनी अन्त्यवृद्धेर्निनाय इ-
होभयप्रसंगे परत्वादन्त्यवृद्धिः अतो धातोरित्युक्तं अप्येवमग्निभुवोपत्यमाग्निभव इत्यत्र वृद्धिः
प्राप्नोति भुवो धातुत्वादिति चेन्न एधातोरित्येवं शब्देन विहितात् ञ्णितिवृद्धिरिति व्याख्येयं अत्र
तु नाम्नोऽग्रे नतु धातोः एवं चाग्निभुव मिच्छति इति वाक्ये नाम्नाय ईचास्येति यः ततः क्विपि अग्नि-
भय अल्लोपे यलोपे तस्यापत्यमाग्निभव इत्यत्रापि न भवति नाम शब्देनात्राग्नो विधानात् अथा
त्रादिस्वरस्येत्यतः स्वरस्येत्यनुवर्त्यस्वरान्तस्य धातोरिति व्याख्येयं मैवं सहचरितादिशब्दस्यानुवृ-
त्तिप्रसंगात् ददरि ॥ द्राविस्यादावव्याप्तेः स्वरमात्रानुवृत्तौ तु गणपतीत्यादावन्त्यवृद्धेर्दुर्वारत्वात्
ति २ न चात्र यतः इति लोपो बाधकः तस्यानपि सामान्ये विहितत्वेन अस्यानपि विशेषः ञ्णितीत्यादि विहि-
तत्वात्तदपवादत्वात् ईशमासे ककसम्भूपर इत्यत्र पदस्य ग्रहणादस्तोभर्भावेन अन्यथाहि

पञ्चदशः

कारो धातवोऽत्र संते यथा पच धातुरेकहल्मध्यस्याकार वान् लिटि अनादेशादिश्च तथान्यो.

चं० टी० ऽपि धातुरिति तथा च पप्रच्छतुरित्यत्र एकहल्मध्यस्थत्वाभावान्न एत्वपूर्वलोपौ अनादेशादेः किंच

रामा० छ्वतुः लिट्यादेशविशेषणात् नेमिथ सेहे अतः किं दिदिवतुः ननृशामिति अशामिति बहुवचने

११ नैवतत्त्वं लब्धमित्याह अकारादेरित्यादिः स्वरादेरिति अत्रादं विना स्वरादित्वं बोध्यं स्वरादेरिति

विधानसामर्थ्यात् अन्यथादिवादावडित्यस्याग्रेऽरचेतिसूत्रं तेन द्वितीयादेः संभवात् यत्तु वासुदे

स्वा० ६ वेन आपुरणे स्वरादेः अन्यथा सर्वस्यैव प्रथमादा स्वरादित्वात् व्यावृत्तेरित्युक्तं तन्न डौब्ज ऐज्यतेत्या

दावप्रसंगात् द्वितीय इति विधानसामर्थ्यात् प्रथमं वाधेन भवतीत्याशयः करणसामर्थ्यात् एकेना द्विती

भा० जे ५ द्यधातुकार्यानंतरं द्वितीयेन वा यमित्याह एएएइति कासादिप्रत्ययांतादिति गुरुपीनामीस आदिपि

सवतगुरुनाम्यादिः प्रत्ययग्रहणमनेकस्वरोपलक्षकं तेन अइ वाचचार ऊंइति प्रत्ययांतत्वेऽप्यनेक

स्वरत्वाभावान्नाम् अन्नोदितो वेत्यतो वानुवृत्तेराह विदइति द्रा जागर उषां वेति दरिद्राजागर्त्योरनेक ११

स्वरत्वान्नित्यप्राप्तौ वेष्योषत्योरप्राप्तौ विकल्पः रइति अस्य ऋ इति छेदः पूर्वस्य हस्वादिः शेषः इत्यतः

पूर्वस्येत्यनुवर्तते यत्तु वासुदेवेन एवादौ पूर्वस्येत्यनुवृत्तमित्युक्तं तन्न रइत्यत्राख्यातपादस्यैव

यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्त्तितव्यमित्यत्र यथा तद्वशिष्ठगोतमे श्रुतत्वादतिदिश्यते किंतु ब्राह्म
णसामान्यस्य तथात्वाविशिणोति पदद्वयं कार्यतदातिदिश्यते अतो हलादेरिति अत इत्यस्यैव विशेषणं
द्वयं हल् आदिर्यस्य स हलादिस्तस्य हलादेः किं माभवानतीत् लघोः किं अरक्षीत् एतच्च अत उपधा
याः इत्यत्र नो वेत्यतो वानुवृत्त्या लभ्यते एवमन्यत्रापि वृद्धिनिषेधविकल्पयोरिदमेव मूलं प्रादिस्था मू॰ ले ४
दि दिति षुति ष्वतीति प्रादिस्थस्तस्मान्निमित्तात् अस्त्व निमित्तात् षकार रेफ स्वर्णरूपात् नेरुपसर्गस्य
णत्वमित्यर्थः गदादिषु धातुषु परेषु यत् नेर्णत्वमित्येतावन्मात्रं वासुदेवेनोक्तं तन्न निगदतीत्यसा
दावप्रियाप्तेः विनिगदतीत्यत्र च अन्यत्रेति अन्यत्र वा अन्यस्मिन् धातौ परे प्रादिस्थ निमित्तपूर्वक
स्य नेर्णत्वं वेत्यर्थे आद्योच्चारणे प्रथमोच्चारणसमये अकखादौ अषांते च कखश्च कखौ तावादी य
स्य स कखादिः कखादेरन्यो ऽकखादिस्तस्मिन् षः अंते यस्य स षांतस्तस्मादन्यो ऽषांतस्तस्मिन् आद्युच्चा
रणे कादि खादि षांत वर्ज्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे प्रादिस्था निमित्तात्परस्य नेर्णत्वं वा भव
तीति प्रणिभवति प्रनिभवति अकखादौ किं प्रनिकरोति प्रनिखादति अषांते किं प्रनिपिनष्टि आ
द्योच्चारणे किं प्रनिचकार विलेखने इति लिलेखनं भेदनं लोपः पचामिति बहुवचनेन पचद्॥
इत्युभयत्रान्वेति तष्या चापमर्षः आधु... ले॰ २

तन्नामिनश्चवृद्धिर्भविष्यतीत्यर्थो लभ्यते । णि इति चेत्सत्यं नामिवद्धृहणस्योत्तरार्थत्वादित्यलं पल्लवि
चं० टी० सं० १० तेन ङसादिति सेरित्यतः सेरित्यस्यानुवृत्तिः लोपो ह्रस्वाद्धि स्वतो लोपस्य च ङसात्किं अनेष अनवकाशावकाशा
ङसेर्विं अग्नौ त्वं सेः किं अहं धत्तामित्यत्र ङः समाभूत् अत्र लोपो ह्रस्वाङ्ङसेरिति पठितुं युक्तो नोरेफत्रसमाविशः
अत उपधाया इति आदिस्वरस्य ञ्णिती सप्तमो वृद्धेरनुवृत्तिः अत्रात इति योगं विभज्यादंतस्य धातो तुल्यबलत्वविरोधः
अंकपरेलसे सिद्धिः ५ र्वृद्धिस्तेनां कोपयतीत्यादि सिद्धिः [illegible] इति पुनरुपधाया इत्यत्र नाम्न इति योजनीयं तेन नाम्न तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् ॥
उपधाया वृद्धिरिति व्याख्येयं तेनत्वादयतीत्यादिसिद्धिरिति पुनरुभयोर्मेलनात् धातोरुपधाया अ
तो वृद्धिरिति ञ्णिति किं पक्ता उक्ता उपधायाः किं ततदा धातोः किं जगतोयं जागतः अत्रपरत्वादादि
वृद्धिं बाधित्वा उपधावृद्धिः प्रसज्येत गार्ग्यो जगादेत्यादावादिवृद्ध्युपधावृद्ध्योरवकाशः णित्वे इति
णं इत पस्य सणित् अणितो णित्करणात्सिद्ध इति गम्यते अन्य शब्दोऽन्यत्र प्रयुज्यमानो विनापि व
तिं तत्सर्वं गमयति प्राधान्याच्च कार्यातिदेशोयं तथा च णितां यत्कार्यं मत उपधाया इत्यादिना वृद्ध्या
दि तद्धति दिश्यते यथा पिणितां णवादीनां मा भो णश्चौ विस्यादिना विहितं डावा घपिणित्कार्यं तथा
स्यि [illegible] तन्नातिदिश्यते कार्यविशेषत्वात्सामान्यातिदेशोयं णविणादयस्तु णिद्विशेषाः

तत्र तश्च थश्च एतयोः समाहारः तथ् तस्य तथः अथ इति इधातेर्नेसर्थः आदिजबानामित्यतो अभां
तन्नुवृत्तिः अनिटो नामिवत इति अनिटः अनामिवत इति छेदः नन्वनिट्त्वं धातुमात्रस्यैव नहि क
स्याचिधातोरिट् विधीयते किंतु प्रत्ययस्यैव तस्मादनिट्त्वं व्यर्थमिति चेत्सत्यं नइट् यस्मात् परस्य
प्रत्ययस्येति व्याख्यातं तथापि इडभावः कस्य प्रत्ययस्याभावः तादेरिति गहणं एणादेस्तु रूपं षष्ठ्याति
रिक्तस्य रसस्येदकत्वात् अप्रनामी च अनामिनो तो स्तोपस्य सः अनामिवान् इह तं ते अप्रमाणस्य
वतोः प्रत्येकमन्वय इत्याशयेनाह अकृतो नामिवत इति यद्यपि ऋवर्णोकारनामिनोः प्राप्तिस्तथाप्यनु
पधाभूता[illegible]कारस्योपधाभूतनामिनश्चाप्राप्तेरारंभः नन्वत्र मतोपधाभावात्कथं वतु इति चेत्सत्यं
अन्यतोपि वतुर्भवति इत्यनेनैव ज्ञाप्यते तेन तद्धित्वात् इत्यादि सिद्धं अयतत्याय्यनामिन इत्येवा
स्तु किं वतुना इति चेन्न नञ्समासभ्रमप्रसंगात् मत्वर्थीयादि रूपो मत्वर्थीयो भवति इत्यंथनेन
ज्ञाप्यते तेन हस्तिमती शालेत्यादि सिद्धं अथानिट इत्येवास्तु स्वरादेः इत्यतः स्वरस्यानुवृत्तेस्तस्य च म
त्वर्थीयाकारांतत्वेन ग्रहणं स्वरवतोऽनिटो धातोः सेर्लिप्कार्ये कृते मिसर्थे लाभात् यद्वाणिं लार्थं
द्विरेवसा च स्वरस्यैवेति लाभात् पूर्वेण प्राप्तस्यैव स्वरस्य भविष्यतो सर्थादनुपधाभूताकारस्योपधाः

स्त५

इति सूत्रस्याने [illegible]ः नरतम इत्यनेन घोषवत्वादिगुणवतो हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एव एतच्चानधीतग्र
चं॰टी॰ रा॰ ६ पांतरै र्दुर्ज्ञेयम् उदितो न लोपो नेति इदं नो लोप इत्यत्र च नो वेत्यतो वा इत्यस्यापकृष्टस्य व्यवस्थितत्वा
ल्लभ्यते न चेदितो नुम् विधिसामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यं नंदसीत्यादाववृद्धिरितितस्य चरितार्थत्वात् ८
षिधुगत्यामितिकाश्यपादिभिरप्युदितुक्तः माधवादिभिस्तु वृत्तिस्वरसादनुदित स्वीकृतः आदेःसः
ष्मः ष्ण इति षत्वं च तस्य सत्वं च न भ्व[illegible]ः षत्वणत्वनिमित्ते सतीति षत्वनिमित्तं षि लणत्वनिमित्तं षकाररे
फऋवर्णाः प्रादेरितितत्रस्वादयः सप्रत्ययस्य प्रत्ययान्यस्तु न स्तुतो ष्णुभ ष्ठते भेषो न तकमे णिषु प्रेरणे
च्यागतिनिवृत्तौ संतसे नाशाद्धः षंज संगे ष्वंज परिष्वंगे षिधु गत्याम् अभृति पूर्वे षल्लु विशरण गत्योः
अयङं तपिच्चु क्षरणे ग्रुव पूर्वः छं भनिरोधे व्यव पूर्वको भोजनार्थः स्वन शब्दे परि नि वि पूर्वः षेवृ सेवने
सुद् प्रत्ययः अर्दु जितिः षिवु तंतुसंताने अर्दु जित षह मर्षणे षिधू शास्त्रे इति शास्त्रं शासनं मांगल्ये ९
मंगलं क्रिया उदितो वा इति ऊत् इत्यस्य स ऊदित् तस्मात् वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् रह स्वर
श्रौत्यादि तयो र्धेइति तश्च प्रत्ययतयोः तयोः वेत्यनुवृत्ते[illegible]र्दधातेर्निषेधः पक्षे तथोः ध इति पाठः ८

ऊ उ इत्येवेति इ संज्ञाकारस्य ग्रहणं न कर्तव्यमिति त्वायवमेवं कुतो न कृतमिति अत्रेदमवधेयं एकमात्रा
लाघवाय प्रयोगस्याभागस्य निःप्रमाणत्वेनोपेक्षणीयत्वात् अतो न तथा कृतमिति भावः आसेचने इति
आसेचनमार्द्रीकरणं आर्द्रघटे आसिच्या शोच इति तोवेति इ ऋ दुत् प्रत्यक्ष इति तस्मात् स्वर एवाद
इति भूतमात्रार्थे दिवादौ परे इत्यपि बोध्यं तेन अवेवेक् भूतार्थत्वेपि न रुणद्धीत्यत्र दिवादिपरत्वाभावा
न्न न चात्र भूतार्थताभावादेवाप्राप्तिरिति वाच्यं वर्तमानसमीपे इत्यनेन भूतेपि तिवादि विधानात् अ
रुन्धेत्यत्र विवक्षाभावान्न शसादिति शस इति प्रत्याहारः स्वपानां शेषत्वोक्तेः शसानां निषेध इत्याह नश
सा इति यकाररहितोप्ययं तेन मधुश्चुतं घृतमिव सूतमिति प्रयोगश्चानुकूलः मेघविलोडने हिंसासं
क्लेशनयोरपि इत्येके ऋसंयोगादिति ऋश्च संयोगश्च ऋसंयोगं तस्मात् णादिः किदिति पूर्वसूत्रम
ऋ नुवर्तते अन्येतु ऋ ऋतु ति स्थिते र इत्यत्वे अरिति च कृते पूर्ववत् द्विः गुणेन आभ्यो रित्यात्वे आरत्तुरि
ति अत्रादिग्रहणमनुवर्तते तत्र णद्वितीयवाक्यार्थः ऋदन्तात् संयोगादेश्च किदिरकित् तेन सस्मरतुः (
इत्यादि अथ कथं प्राप्नुतुरिति चेत् न तत्रोक्तस्यानित्यत्वात् अत्र ऋ हसादि त्येवमस्तु वचं ऋश्च हसौ च
ऋहसं तस्मात् एवं संयोगान्तस्य लोपः इत्यस्यैव न्याय्यत्वे हसादौ वतेयसेति विग्रहः हसयोर्गचतुर्य

सि ५

कृतेपुनःसवर्णदीर्घेः आतौंलोपंनत इति आत इत्यात्मनेपदस्य नत्वादंतशंका अनत इति प्रतिषेधा
चं०टी० त् तपरः किं गाते मा स्म भूत् इति स्थिते अंतरंगत्वाद्यः सवर्णदीर्घे पश्चाद्दत्त अनत इति पर्युदासो लाघवात्
स्वम ८ प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनन्वितसमासो वाक्यभेदश्चाश्रितः स्यात् उपधाया लघोरिति गुण इत्यनुवर्त्तनेनामि
न इति लभ्यते उपधाया इति किं भिनत्ति लघोः किं ऊहते पूर्वस्य हस्वादिरिति हसश्चादिरिति छेदः हस
इति लुप्तप्रथमांतं सेरिति अत्रास्तेरीडिति सूत्रात्सदृश्यमप्यनुवर्त्तते पूर्वपदं तु सेर्विशेषणं तेन विद्य
मानात् सेरिति लघ्वम् अन्यथा अदाद्रित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सेरीट्प्रसंगः स्यात् स्पाविद इति सिध्व्या
श्वविच्छ्वएषां समाहारः स्पाविद् तस्मात् अत्र वाक्यत्रयं बोध्यं तत्र प्रत्ययाप्रत्ययपन्यायेन प्रत्ययएव गृह्य
ते विकरणव्यवधानेन धातोः परस्य नोःसंभवात् अत्राप्यस्तेरित्यनुवर्त्तते विद्यमानात्सेरिति व्याख्यापं
ते भवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सेः परस्याप्यनो विद्यमानत्वान्नोसादेशः अ इति द्वितीयं वाक्यं अत्राहि
गृहणं नानुवर्त्तते यद्यनुवर्त्तेत तर्हि प्रत्ययलक्षणेन आदन्नादेव सेरन उत्स्यात् नान्यस्मादिति नियमः
नव स्यात् तथा चान घतने स्यात् तेन विकल्पः फलितः अपुः अपान् विद इति तृतीयं तस्याप्यन घतने
द्विदु रेतनिभूतमात्रेतु सैत्यतेनैव सिद्धं अत्राहुः सिविद इति सूत्रणीये तत आ इति सूत्रणीये तत्र ण

दू२

कृरिष्यमाणा इत्यादि सिद्धं भूतेसिरिति अभूदिति भूतः अकर्मकत्वात्कर्त्तरि ङः भूतसामान्ये सिरिति ।
आद् भूतमात्रे इति तथाच सि विशिष्टदिवादेर्भूतसामान्यमर्थः अद्यतनादि विशेषस्तु भूतविशेषो
नद्यतनोऽपरोक्षः भूतानद्यतनपरोक्षो णवादेः दादेः पे इति दा आदिर्येषां सदादिस्तस्मात् अपिदिति इदानक्तानेदु,
दः द्वयोर्लने दैप् शोधने एतौ विहाय । एतयोः स्थागस्तु लक्ष्यानुसारादेव व्यागतिनिवृत्तौ इणगतौ धा धारणपो
भूसत्तायां पापाने एभ्यः सेर्लोपः लोपो हस्वादिरत्यतः लोपोऽनुवर्त्तते नो वेत्य नो व्यवस्थितवानुवृत्तेः शा षणपोः
तो वा शोतन्नूकरणे छो छेदने षोंतकर्मणि घ्रागंधोपादाने धेट्पाने एभ्यो वा सेर्लोप इत्यर्थः नानिटि सेरि
त्यतोनेत्यनुवृत्तेराह भूव इति अयङ् लुकीति यङ् लुकि तु अबोभोदि त्यत्र सिलोपे पि गुणो भवत्येव माङी
ति मेट् इत्यत्र मे इति पदं विभज्य सिरिति चानुवर्त्य माङि ति सेरेव सिसहितो दिवादिरित्यर्थः स्मयुक्ते मा
ङि तु विकल्पेन दिवादिः केवलं सिसहितः पक्षे ननु भूते सिरित्यनेनैव सिर्विहितः पुनः किमनेनेति चेत्स
त्यं कालान्तरेपि विधानार्थमेतत् तेन माङ्योगे सर्वलकारविषये लुङेव भवति मेट् इति मे अट् इति छेदः
लोपः इत्यनुवर्त्तते मे लिं नाभवत् अटः किं माभभूत् पूर्वस्य लोपेन भूप्राप्तावात्वाऽनिति आदिघतेपस्य स
आत्वान् आदाय इरिति आत इत्या आ दाय इति छेदः आच्च आच्च आदात् तस्य आते आतो आपे आ
यां एषामातोऽतः परस्य इर्भवति आ किं अत्यस्य माभूत् तपरः किं गाते अंतरंगत्वादयः सर्वे सिद्धौ ॥८

गतौः
प्रत्यये शुश्रुवस्तो वृजुस्तौ एतेभ्यादयः निपमादिति विध्यभावादिड्भावे सिद्धे सत्यारंभो नियमायभ
चं०टी० वतीति नियमः आशिषीति स्वस्य परस्य वेष्टार्थशंसनमाशीः तस्यां वाच्यायां धातोरादयः यद्वा प्राप्येगामि
राम० ७ क्रियावृत्तेर्धातोर्यदादयः स श्रीमान्भूयात् इति एकदेवदत्ताभिन्नाश्रया या क्रिया तदनुकूलाभावनाशंसना॥
आशंसा विषयाभवनक्रियावेति बोधः श्वस्तन इति अद्यतनदिनातिरिक्तागामिदिने श्वस्शब्दो वर्तते
तत्रभवः श्वस्तनकालः तस्मिन्वाच्ये द्योत्ये वा धातोर्लुडादयः श्वोभवितेति चिरागामिदिनाधारा एकरा
ज्यभाराभिन्नाश्रया आगामिकालभाविनी आत्मधारणानुकूला क्रियेति बोधः स्यतासाविति तिरादेशस्य सता
दिः तस्मिन्स्यपविशिष्टस्यादिवाच्यं भविष्यत्वं इति द्योतयन्नाह धातोरित्यादि शतृशानयोरपि तिस्ववदति
देशात्स्यप्तेन पक्ष्यन् पक्ष्यमाण इत्यादि सिद्धम् स्यपक्रियापातिक्रमे इति क्रियाया अतिक्रमः अनिष्पत्तिः अ
सिद्धिरिति यावत् भूतत्वं भविष्यत्वं वा तत्रामपि परिशेषाल्लभ्यते यदि सुवृष्टिरिति सुवृष्ट्याश्रयात्मधारणा
उकूलां भूता भविष्यन्ती वा या क्रिया तद्भावयुक्ता सुभिक्षाश्रयात्मधारणानुकूलायाः क्रियाया असिद्धिः क्रिया ७
तिक्रमे किं सुवृष्टिरभूत् सुभिक्षमभूत् सुवृष्टिर्भविष्यति सुभिक्षं भविष्यति दिवादौ किंकृत्स्नं मेघोऽस्तु स्वपाया
त. कर्त्रादिकमाख्यातवाच्यं. कालस्तु धातोराख्यातस्य वा स्यप[illegible]स्तु विकरणत्वाद्धन्येकत्वमेव एवंसादव
दिसेरविच अत्रस्यादौ भविष्यतीत्यतः स्यवत्तु वृत्तिसंभवे स्यपूर्वग्रहणं शत्राद्यवयविविधानार्थं तेन करिष्यन्

क्यर्क्विपोरित्युपलक्षणं क्वादीनां तेन क्यप्क्विपोः
पित्त्वेन कित्त्वाभावात्कित्करणस्य सफलत्वे सिद्धे
पि क्वादीनां कित्करणमनर्थकं स्यादिति भावः ८

भूते न तु विहितेन वा नामित्यादि विहितत्वापि तेन घेदेत्यादौ हित्वं न णत्वादिः किहिति एण्श्वादिर्यस्य सणादिः
श्रयित्वादिहिडिहि तिसूत्रात्दृश्यिहिस्यनुवर्त्तते नन्वत्र किहिति किमर्थं पूर्वसूत्रात् ङिदित्यस्यैवानुवृत्तेरेवस
त्वाद्धितिचेत्सत्यं ईजतुरित्यादौ संप्रसारणं न सिध्येत् चक्रतुरित्यादौ ङित्वादुरित्यस्य प्रसंगो पत्तेश्च अथ
समुदायस्यैक देशोऽप्यनर्थ कः ६ सादिहितित्यत्र ज्वलादिभ्यो इति विहितोणः कुतो न गृह्यते इति चेत्सत्यं क्यर्क्विपोः कित्वेन तद्ग्रहणस्येष्ट क्य ४
त्वात् पतु वासुदेवेन अत् संयोगान्तेत्यनन्तरं स्कोसेट कि हेत्यतो वानुकर्षणात् कित्संयोगाद्वा कित्वं
तु तेन ममन्थे ममन्थतुरिति रूपद्वयमसिद्धीकृतं तत्पाणिनीयत्वादुपेक्षितं ममन्थतुरित्यस्यैवोचितत्वात्
आम्वो लिटावितिं आन्भ्वोरितिच्छेदः अ अम भू भ् अ भ्वोतयोः पूर्वस्य हलादिरिति सूत्रात् पूर्वस्येत्यनुवर्त्तते
षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् भुवङ्कारस्य नानर्थके लोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे इत्यत्र अभ्यासविकारत्वान्नांस
स्यानिषेधः पतु नो वेत्यतो वेत्यनुवर्तेर्ब्यवस्थयाभावकर्मणोर्भुवोनात्वं तेन तुभूवे सुखमनुबुभूवे इ भ ४
त्युक्तं वासुदेवेन तन्न बभूवे अनुबभूवे इति रूपस्यैवन्याय्यत्वात् तस्मात्परं विभरां बभूवे विभावरीर्वि
भरां बभूविरे इत्यादौ तथैव दर्शनात् यद्यपि भकारस्य दीर्घोकारकरणं निरर्थकं तथाप्यानर्थक्यं तावद्धर्ये भु
वइति वुको धातवयवत्वात् गुणवृद्धीन नच पूर्वमं गुणवृद्धि प्रसंगः इतिवाच्यं कृताकृतप्रसंगित्वेन नि
त्वात् प्रथमं तस्यैव प्रवृत्तेः क्रादरेतिदुक् नकरणे स्यगतो दुभूजे धारणपोषणयोः वज्रेवरणे दुगतोः र

रत्नेचरितार्थत्वात् नच नित्यत्वादर्वाक्दिनैवा दौभाव्यमितिवाच्यं अंतरंगत्वादद् अंतरंगत्वं
चं॰टी चास्यशब्दमात्रापेक्षत्वात् अवादेस्तुकर्त्राद्यपेक्षत्वाद्बहिरंगत्वंसा द्वावितियत् द्याद्यावद्धितिसुवचं
६ ह्योभवदितिदिवसाधारिकायुष्मदर्थजन्यपुत्राग्र्यपात्मधारणानुकूलातीताक्रिया परोक्षेइति अ
क्षणः परः परोक्षः टाटकाइलः अक्षादितिवा क्वचिद्दमाद्यं तस्यपरत्वमितिपंचम्यंतस्यपरत्वं अस्मा
देवनिपातनात्परशब्दस्यौकारः अनद्यतनातीतपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्णवादयः ननुपच्यर्थोवि[illegible]स लिं
नुकूलोव्यापारसंतानोधः अयणांतः क्रियाशब्दवाच्यस्तस्यसमुदायस्ययुगपदुत्पत्त्यभावादाशुविनाशि
त्वाच्चपरोक्षत्वमस्त्येव अतोणवाहिरस्तु इतिवाच्यं नएकैकव्यापारस्यप्रत्यक्षत्वेनतत्समुदायस्यापिलौ
किकानांप्रत्यक्षत्वाभिमानात् यत्रत्वेकोप्यवयवोनप्रत्यक्षस्तत्रक्रियापरोक्षा अनद्यने किंग्रामांतरेघटो
स्यं अत्रघटभवनंपरोक्षमतीतमपिनचिरातीतं अतीतेकिं अपंक्टकर्त्ता अत्रकरणस्यभविष्यदनद्य रामं॰
त्वा तनेर्लि अतीतेभावः परोक्षेकिं रामोराज्यमकरोदितिहनुमदुक्तिः द्विश्चेति द्वौवारावितिद्विः द्वित्रिचतुर्भ्यः ६
सुचितिक्रियाभ्यावृत्तौसुः क्रियाभ्यावृत्तिश्चक्रियावाचकं विनानसंभवतिइतिवचनादुपोगः अत्रद्विर्वचनंद्विः
प्रयोगएवनत्वादेशः तेनतुदोस इत्यादेवृत्तस्यसस्याभावात्सत्वंन अनंतरस्येतिन्यायादुत्सर्गाणादिरेव ८

प्र... नाभावादद्यतनेऽद्विवादिप्रसंगाशंकानवकाशात् व्यापके ६५

निशागतायां रात्रिश्चतुर्यामात्मकः कालस्तस्याप्रत् यामद्वयं ततो वा कुत्रागामिन्या रात्रेः प्रथमयामद्वयं एवमिव
ति तत्र वा नव यामात्मकः कालोऽद्यशब्दवाच्यः केचित्तु अरुणोदयादारभ्यारुणोदयपर्यन्तः कालः अन्ये
तु सूर्योदयादारभ्य सूर्योदयपर्यन्त इत्याहुः लौकिकानां सोऽद्य इति तत्रैव व्यवहारदर्शनात् अद्य भवो
ऽद्यतनः स्तनाविति तनः अद्यतनश्च कालः त्रिविधः अतीतवर्त्तमानानागतभेदात् अतीते लिः वर्त्तमा
त ५ नेतिबादिः अनागते स्यप्र नास्त्यद्यतनोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः तस्मिन् ...स्तने काले दिवादिः स्याद्परोक्षे दे
परोक्षेण द्विविधानात् यद्वा अद्यतनादन्योऽनद्यतन इति नञ्तत्पुरुषः ननु ह्यस्तन इति वक्तुमुचितं
लाघवात् उत्तरार्थतापि अस्य नास्ति ह्यस्तन इत्यस्यैवान्वयसंभवादिति चेत्सत्यं नञोत्तोमनिसमिस्य
नद्यतनेऽपि परोक्षेण द्विविधार्थमिदं तेन बद्दुजगद्पुरस्तान्नस्यमत्ता किलाहं इत्यादिप्रयोगाः सिद्धाः
बहुव्रीहिपक्षे अनद्यतनस्य व्याप्यत्वसत्वात् दिवसे प्रहरवत् दिवादावट् इति पद्यमपि प्रत्ययाधिकार स्प४
स्त्वापि दिवादावागमत्वमस्य प्रत्ययत्वे धातोः परत्वं स्यात् परत्वे च प्रयोजनाभावादित्वं व्यर्थं स्यात्
धातोरितिषष्ठ्यन्तानुवृत्तेरागमित्वं तस्यैव दिवादावितितत्सप्तमीनिर्देशादवादिव्यवधाने अप्राप्ते
रादावडेव पश्चाद्दवादिरिति बोध्यं नचैवं च न सामर्थ्याद्व्यवहितेऽपि भविष्यतीति वाच्यं लुङ्लिङ्क

ग्रहणं न कुर्यात् आशीःप्रेरणयोरिति आशासनमाशीः आङः शासु इच्छायामित्यस्मात्संज्ञायामकर्त्तरि
चं० टी० त्यनुवर्त्तमाने स्त्रियां क्तिरित्यधिकारे संपदादेः क्विप्वेति क्विप् अस्मादेव निपातनात् क्विपि आत इः शा
५ सेरित्यनेनेत्वं तु परस्मैपदिनो ग्रहणान्न आशिषीति निर्देशात् क्विलात्परस्य धातोः सस्य षः प्रेर्यते इति
ऊ प्रेरणापृष्ठ्वीदो ता वित्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थाद् ल्युट् प्रेरणाविधिरेव आशीः अप्रेरणा च आशीःप्रेरणे
तयोः तयोरर्थमाह अप्राप्तेत्यादिना तुह्योरिति तुश्च हिश्च तुही तयोः अत्र तातङो ङित्वं गुणनिषेधसं वृद्धि५
प्रसारणाद्यर्थं तया संभवत्प्रयोजनमतो नोऽसादेशं प्रयोजयति अनन्यप्रयोजनमेव ङित्वमन्तादेशं प्रयो
जयति अतः इति अत्र उतो वेहेरित्यतो वेत्यस्यानुवृत्तेः त्तस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणात् स्यानिवद्भावेन तातङो
हित्वेपि न लोपः आयुष्मानिति अतिशायितायुः प्राप्तनुकूलैक भवद्दर्घो अपापात्मधारणा क्रियात हि षपा
अभाशंसा अभाशंसा अयमत दीर्घायुः प्राप्तनुकूलैक भवद्दर्घो अपात्मधारणा क्रियात्त इति वार्थः यावाद्दि तु
तु दीर्हीनां कालविशेषाकथने पि भविष्यत्काले बोध्याः शब्दं कुर्वाणेन रेविरामाशंकापां शब्दं कुर्विस्तुत्वावपि मा ५ सम०
विशाद विषयत्वाद्धिधेर्नवर्त्तमानविषयता अनद्यतने अस्मिन्नहनीत्यघ सद्यआदित्वादिदम अद्य प्रत्यय
अस्मिन्नहनीत्यर्थे निपात्यते तद्धितोक्तत्वात्प्रथमा अहःशब्दवाच्यः किंपानकोलं इत्याह अतीतायां इत्यादि अ

प्रवर्त्तनात् भुक्तादिवाक्ये कर्तृभिप्रायादि निष्ठा लौकिकवाक्येनापि चारितार्थकर्तृनिष्ठो वेदाध्ययनादौ वा
ज्ञानं पित्रादिप्रयुक्तप्रवृत्तिदर्शनात् इष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इति निमित्तं नादृष्टं यं स्वप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्व
हेतुतुलीयमानत्वात् उदाहरणमाह शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति एकशिष्याश्रया गुरुनिष्ठप्रीतिजनता
नुकूला या क्रिया तद्विषया प्रेरणा इति विशेष्यतापन्नः प्रेरणाविषया एकशिष्याश्रया गुर्वाश्रयप्रीतिजन
तानुकूला क्रियेति विशेषणापन्नः भवेद्सावित्यत्रैककोटिकसंशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादौ तु स
र्वाः कोटयः समत्वेन भासंते अत्र तु वेदविक्त्वावेदविक्त्वयोर्विदविक्त्वकोटिरेवाधिका संशयाद्यमेव विशेषः
संभावनायां ब्राह्मणत्वादिति हेतोर्व्यभिचारित्वान्न निश्चयः अवेदविदोपि ब्राह्मणाः दृश्यंते वेदं ह्यधीय विदः
अवेदावाप्यनुकूलभावनाश्रय एको परो ह्योर्थस्तदाश्रयात्मधारणानुकूला भावनात द्विषया ब्राह्मणत्व
हेतुका संभावना। ब्राह्मणत्वहेतुकाया संभावना तद्विषया वेदावाप्त्यनुकूला भावनात द्विषया ब्राह्मणत्व
हेतुका संभावना अथवा अपरो ह्यैकार्थैकानिष्ठात्मधारणानुकूला भावनेति बोधः एवं भवेद्धयं बलवान् हा
त्रिपत्वादित्यादि बोध्यं पा इति अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्तिकोनिर्देशः आद्धातुर इत्यतः
इरित्यनुवर्तते अंत्यादेशः षष्ठाभावान्न युस्र इडिति टित्त्वाद् आगमः अन्यथा इरिस्यानुवृत्तौ इडिति

व० त्वप्रत्ययाश्रयः । यांक्रियांप्रतिविशेष्यत्वं बोध्यं स प्रत्ययः क्रियांप्रतिप्रत्ययार्थविशेषणत्वं तां प्रति विशेष्यं ॥

एकदा प्राप्तोऽपरः पुरुषः प्रथमापेक्षया मध्यमः मध्यमापेक्षया उत्तमः पुरुषो भवतीति यावत् । विधिसंभावनयो

वै० टी० रिति विधानं विधिः विधुपूर्वाद्दधातेर्नेङ्ङीति क्रिप्रत्ययः संभाव्यत इति संभावना भावे युच् संपूर्वो द्भवतेर्भ्वादि

५ काण्ठा तयोरर्थमाह विधिरित्यादिना कर्त्तव्यः करणीयोऽर्थस्तस्योपदेशः कल्पनमूहः तत्रेति तयोरर्थयो

रा० च र्वीप्योर्घोतयोर्वा यादादयो भवन्तीत्यर्थः पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्वीकृतत्वात् तत्राद्यपक्षे त्विदमुपपद्यते वि

ध्यादिनार्थेन कर्त्राद्यर्थे वाधो न जायते विरोधाभावात् वर्त्तमानत्वादेरपि तिवादिवाच्यत्वाविशेषेण कर्त्रा

देरपि निरवकाशत्वाच्च क्रियां प्रति प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं तु तुल्यमेव द्वितीयपक्षे त्विदमुपपत्तिः विधिसं

भावनयोर्वर्त्तमानाद्युक्तो यादादयः प्रत्ययास्तु विध्याद्यर्थस्य विध्यस्य प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वे द्योतकता प

दस्यायाति एवं च विध्यादेः प्रत्ययार्थत्वे नोचितं प्रत्ययार्थत्वे कर्त्रादेरन्यत्र सावकाशत्वेन विध्यादिना वाधः

स्यात् तत्सम्बन्धयादादिभिरभिधानं कर्त्रादेर्भज्येत न चास्तु तत्प्रयुक्तो क..त्वादिपुरुषव्यवस्था न स्यादिति म

..निष्ठं स्यात् यद्यपि निमंत्रणादयोप्यर्थाः पाणिनीये प्रदर्शितास्तथापि तेषु प्रवर्त्तनात्वस्यैकत्वान्नात्र ४

..द्विवक्षा उक्तं च वाक्यपदीये न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा । विध्यादीनामुपादानं चतुर्णा

मादितः कृतं १ अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि । तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षयेति २

स्थि दीताभ्याम न्योऽपि त्वादिः मंत्रि इति समासः ङि इति ङि इति सप्तम्यर्थः पष्ठ्युदासात्सप्तम एव गृह्यते नैधातु
दा२ तु हैमिन्नस्य धातोर्ङि त्वं सति ङि त्वे आत्स्यात् ङि इति सप्तम्यादिके इति तु नोक्तं वक्ते इत्यादौ पञ्चमीत्वात् किं ति
संप्रसारणप्रसंगात् कुरुते इत्यत्र ङित्यद्गुरिति सस्यापुसंगात् ताकीस्त्र अदिग्रहणं तु उत्तरार्थं तिसत्तासीत्यत्रेव न
शान्तग्रहणं संभवात् सिस्योरिति लिंगात्तयोर्ग्रहणार्थम पिन्नतशब्देन विग्रहस्त्व व्याख्यानुसारान्नत्वादेः कृतो
च ङि त्वं तु न नानि दिसे इति सूत्रारंभात् पञ्चन ङोर्ङि त्वकरणात्लोपकात् अतस्तिवादीनां तद्धिकरणं नत्वं ते
भरां न ङि त्वं नान्येषां तेन विचिकारेत्यादौ न ङित्वं यत्तु आदिशब्दाद्दायादयोपि गृहीताः तेन गोपायतीत्यादि ङि सि
दिति वासुदेवे नोक्तं तद्भसात् संज्ञाफलमाह किं त्वमुक्षुसीति कुच इच कौ तावितौ यस्य सतथा तास्मिन्
अग्रुसीति विशेषणं हिङ्क्त धातोर्निमित्तभूता दुरग्रुस् तस्मादन्यस्मिन्नित्यर्थः अतो गुरुक्युरित्यादौ तादृशस्य
उसोभावान्नगुणः यत्तु नोक्तमनित्यत्वादौ न गुण इति वासुदेवे नोक्तं तन्न देस्वरे पिनोपधायागुण इति
सूत्रे लोपवाग्रुण निषेधे सिद्धे तदर्थं नोक्तम नित्यामित्याश्रयणस्यव्यर्थत्वात् अदे इति अच्चए अदेङ्लुप्स
प्तमीकम् अत इत्यनुवर्त्तते स्यादादावति व्याप्ति स्वारव्यातप्रकरणान्न धोरा इति अत्रादि इति स्यादावनति प्र
संग उक्तपुत्तेः तेन धनं वा नित्यादौ नात्वं समानाधिकरणेनामादि सान्निपाते व्यवस्थार्थमाह युगपदिति

मिसनेर्न्ते निजरि१४

चं०टी० ननु विकृतेर्युष्मदर्थस्य उक्तेः च यदस्मच्छब्दार्थे विनिर्दिष्टे भवतो युष्मदस्मदोः इ पोरपितयोर्येगिनधातोर्मध्यमो
३ त्तमौ २ प्रकृतेर्विकृतेर्वापि भेदकत्वप्रतिपादने वाचकः प्रकृतेः संख्यागत्वातिविकृतेर्नेनतु २ मध्यमोत्तमौ भवति
ओदनं तण्डुलाः भवंतीत्यत्र वर्तमाने इति व्यापारे इति शेषः व्यापारस्य क्रियासा च त्रिविधा अतीतानागतव
र्तमानभेदात् सा च धात्वर्थवाच्या इत्याशयेनाह वर्तमानार्थे लडादिर्वर्तमानस्यार्थो यस्याः सा वर्तमानार्था सा या क ५५
सौ क्रिया चेति सा तत्र वर्तिर्यस्य सत या तस्मादित्यर्थः तिविस्यादेः समाहारे ऐपङ्क्ति अन्यथा त्वथाद्दशपद
त्वं तिवाद्यस्य वर्तमानक्रियायाद्योतकाएव न तु वाचकाः तस्याः धातुनैव लाभात् वर्तमानत्वं प्रारब्धा
ऽपरिसमाप्तत्वं विंशत्यादिवर्षपर्यंत वेदाध्ययनेपि अधीते इति प्रयोगदर्शनात् भूतभविष्यद्भिन्नत्वमि
ति लक्षणं तु न भविष्यद्वर्तमानभिन्नत्वं भूतत्वं वर्तमानभूतभिन्नत्वं भविष्यत्त्वं इत्यादिस्यात् तथा चान्यो
न्याश्रयदोषः स्यात् पर्वतास्तिष्ठंति इत्यत्र तु स्वतो भूताद्यभावेपि कालत्रयपवर्ति नां राज्ञां भूतादिभेदभिन्न
पालनादिक्रियाभेदात् भूतादिव्यवहारः तथाहि नलादिकाले तस्थुः कल्क्यादिकाले स्थास्यंति इदानींतनराज
कालेतिष्ठंति आत्मास्तीत्यत्रापि शरीराद्युपाध्यतीतत्वादिनातीतत्वादिव्यवहारोस्तीति तिदिक् अप्रकृतेरीति क ३ राम
त्वेएवं विहितेषु तिबादिषु चतुर्षु गणे इति अरेदो नाम्नि इति निपमान्नामिग्रहणे तस्य च विशेषणत्वात्तदंतला
भ इत्याशयेनाह नाम्यंतस्येति अपिनादिरिति पञ्च तपस्यमपित् नाम्यादिर्यस्य सत्यादिः पिद्भुतादि स्वपि

२ त्व साध्य कर्ताशेषे ातिरहितत्वमपिशास्तित्वम

तिरत्रपराण्यपीति अत्र परशब्देनान्यानीति लभ्यते अत्र पार्श्वद्वयोरेव संज्ञानन्तुताभ्यामभवत्यवोऽपमानाहित्र
त्रेः परस्मैपदात्मनेपदशब्दयोरव पविनोः शब्देःपेणित्वे आनुविद्धसाद्दौपार्श्वद्वयोरेर्वृत्तिदर्शनात् सा
र्थं पुनरत्र नच परगामिक्रियाफलात्मगामिक्रियाफलरूपान्वर्थलाभोन पार्श्वद्वाभ्यामितिवाच्यं विवक्षयैव
तल्लाभात् कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये इत्यत्रात्मगामिफलाभावेप्यादर्शनात् याजको यजति यजमानो यज
ते इत्यत्र परगामित्वादिलाभस्तु शिष्टाचारात् तस्मान्नसमुदायापेक्षः नाम्नि चेति अत्रानुवीसादितः कर्मणी
तौ ८ तिकर्तरीति चानुवर्तते पार्श्वद्वावनुवर्त्तौ च तत्रभ्यावविपरीणाम्येते तिवाद्येकार्थेष्विति तिवादेरेकार्थालिवा
द्येकार्थास्तिषु यथासंख्यं दर्शयति नाम्नि प्रयुज्यमान इत्यादिना ननु भागैरितुक्ते कथं त्रय एव भागाः लभ्यंते नच
त्वारः पंच वेति चेत्सत्यं कपिंजललाभन्यायेनेति गृहाण तथाहि कपिंजलानालभेतेति वाक्ये कपिंजलानिति
बहुवचनेपि एकस्मिन्द्वयोश्च बहुत्वाभावात्रयाणामे बहुत्वस्यात्रिषु लाभात् त्रय एव गृह्यंते न चत्वारादयः इति
त्य ४ एवमिहापि बोध्यं भवान्पचति त्वं पचसि भवदर्थयुष्मदर्थयोरसमानार्थत्वान्नमध्यमः तथाहि अलिंगः संबोधनैकविषय क
श्च युष्मदर्थः भवदर्थस्तु लिंगवान् न च संबोधनैकविषयः त्वमहं पचसि मत्तरपचामि इत्यादौ तरादेर्विशेष
णत्वाद् प्रधानत्वाद्कर्तृताप्युष्मदस्मदर्थयोरेव प्रधानत्वात्कर्तृत्वे मध्यमोत्तमावेव अतित्वंपचतीत्यादौ तु तथा
त्वाभावात् न तथा अत्वंत्वं संपद्यते त्वद्भवतीत्यत्र संतेन संधी भवति ब्राह्मणा इत्यनुरोधेन प्रकृतेरेव कर्तृत्वं
सा

सर्वादेरभ्यावृत्तत्वाद्ध्सतु उभ उभे : आश्रितत्वात्पुभकावितसाद्यार्थतया ३५

प

पि चेति सिद्धेः चेत्यव्ययस्य च धातुत्वे पर्णनिष्ठादर्शनात् अथ धातुत्वे विकल्पादावपि गंधनादः विववातो

ते : तिरूपमोघैति चेच्छृणु तस्याव्ययत्वेन अव्ययादिभक्तेरितिति वा देऽलुकोऽनिवार्यत्वात् एवंच सूत्रे विभ

क्तौ ग्रहणस्य सार्थक्येन स्यादेरिति नोक्तं सर्वादि पाठस्योक्तत्वेन धातुत्वबाधनात् धातुत्वे हि स्याद्यनुत्पत्तेरु

भकालित्वस्यासंभवात् अथ द्यौर्दिवादिवास्तत्र स्वर्गवाचकस्य धातुत्वे स्यादिति वाच्यं न च तत्रोदितः पाठेनानुदि

न तोऽग्रहणात् सानुबंधकस्य ग्रहणे नानुबंधकस्येत्युक्तेरितिका पुनः क्रियाभावने चेति गृहाण तथाहि अभ

रा वतो गगनादेरक्रियमाणतया भवत अघटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थे कर्तुः करोतिकर्मत्वं तथा च करोत्यर्थे

कर्तृभवितृप्रयोजकतया भवतेरुत्पत्त्यर्थोऽप्रयोजकव्यापारेऽज्ञेरुत्स्यमानः करोत्यर्थमेव लंबते । आदनुदात्त

ङितः इति अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ तौ इतौ यस्य स तथा तस्मात् इत्थं ते अप्रमाणाः इच्छद्वः पूर्वेकमभिसं

वध्यते इत्यत आह अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरित्यादि अत्र ङ् इत्यस्य स्वरत्वादल्पस्वरस्येत्यस्य पूर्वनिपाते परनिपातः

द्वयोः स्वरान्तयोर्मध्ये अल्पस्वरस्य ग्रहणात् देवतेदमर्थे इत्यादिना तस्यानित्यत्वाच्च आत्मनेपदस्य सर्वत्र संज्ञात्वे

नदर्शनात् नामैकदेशेन सर्वनाम लक्ष्यते इति व्याख्येयं अनपहार्यत्वेन धातोरानुपूर्व्यात् अगमत् अशिशि

यत इत्यत्र ऊङो ङित्वेऽपि धातुत्वाभावादात्मने अत्र विधेयस्य पक्षाद्ग्रहणस्य प्रयुक्तत्वेऽपि विपरीतकरणात् केचि

दन्यत्राप्यात् तेन को जानीते इत्यादि सिद्धं ञित्स्वरितेत उभे इति नेयस्य स जित्स्वरितेत इत्यस्य स स्वरितेतत

२३

यथासंख्यमत्र नाशंकनीयं तस्य ज्ञापकत्वात्
ञित्स्वरितेतश्च अनयोः समासः ञित्स्वरितेत तस्मादुभे आत्मनेपदपरस्मैपदे इत्यर्थः
चं०टी० इत्येनासाद्वैविकत्वात् अत्रानुबंधद्वयं न कर्त्तव्यं ञितः स्वरितेतः स्वरितेतो वा ञित एव विधेयात्तथा च ञित उभेरव
२ रितेत उभे वा स्यात्तणीयं इति चेन्न डुकृञ् इत्यस्य डुकृ अ इति करणे गौरवात् रुधिर् इत्यस्य रुधिर् इति करणे
चस्वरितेत ञित इति कर्त्तुं युक्तं लाघवात् अत्र केचित् आत्मशब्दाभ्यामवयवाभ्यामात्मनेपदपरस्मैपदे संज्ञेयं न
होते तेषामर्थे तथा हि आत्मने कर्त्तृफलबोधकं पदमात्मनेपदं परस्मै कर्त्तृफलबोधकं पदं परस्मैपदं ते
न कर्त्तृगामिनि फले आत्मनेपदं परगामिनि फले परस्मैपदं इत्याद्युक्तं तन्न उभेग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः तथा हि ञि
त्स्वरितेत एतावदेव सूत्रमस्तु आदिति वानुवर्त्ती तेन कर्त्तृगामिनि फले आत् अन्यत्र परतो न्यदिति यं किंच क
रोति कुरुते वा घटमिति तत्र घटनिष्ठफलस्य कुलालादन्यगामित्वस्यासंभवात् स्तद्विंचकार चक्रे वा ईश्वर इत्य
त्र जगन्निष्ठफलस्येश्वरे संभवाच्च यज्धातोरुत्विग्गामियजेत होता यजेत श्रुतिभ्यां यजमानत्विजोरात्म
नेपदेन नियमो न स्यात् तत्र पर्ये तं प्रयोक्तव्यं परतो न्यदिति परस्मादिति परतः तत्रादेर्विभक्त्यर्थे इति पंचम्यंतात्
स्य परत्वस्यासावधित्वात् अवध्यपेक्षामामनुदात्तङितः इत्यादयः संबध्यंते अन्यत्वस्यापि सापेक्षत्वादादुभे
ङितः इति संबध्यते इत्याशयेनाह उक्तनिमित्तेत्यादि उक्तानि निमित्तानि तैर्हीनाद्रहितादित्यर्थः तथा च अनुदात्तेतो ङि
तो निर्दिशादेः ञितः स्वरितेतश्च धातोरन्यस्मात् संभवतीत्यर्थः अनुदात्तेत इत्यादि कि मेधते प्रवर्त्तते। नवपामि

आत्मपदयोः
लक्षणानि
यमोत्थिन
संभवति
तस्मात् हि कि
२ ञिति १

मेदार्थे शब्दे भिद्योद्ध्यौ भवत्वे निपात्यते नदे इति भेत्ता उद्धता राजसूपादप इति त्वतात्मकः सोमोराजा
सस्सूयते वं.र्षते अत्रेति अधिकरणे क्यप् निपातनाद्दीर्घः अर्द्धर्चादित्वं सूर्य इति सरत्याकाशे सुवति
कर्मणि लोकं प्रेरयतीति वा स्त्रियां यजामिति बहुवचनमाद्यर्थं तेनपत्तृशीङ्भृञविदसुञ्आसस्मन
वरम् अद्याप्य इत्यासमजनिषदपत्कमहन्त एषामत्रगृह्णं इञेति क्यस्यात्संप्रसारणं समज्या सभा
निषद्या आपणः निपत्या पिच्छिला भूमिः मन्यते अनया कुद्धादिरिति मन्या गलपार्श्वशिरा॥ विद्यते ज्ञायते
अर्थतत्त्वमनया विद्या सूयते सोमोनयेति सुत्याभिषवादि॥ शय्यते स्यां शय्या खट्वादिः भरणं भृत्या
वेतनमीयते गम्यते अनयेति इत्या शिविकादिः पत्तति मतिरास लिरिति तु सूत्रेषु निपातनम्॥ इच्छेति
इच्छादयो निपात्याः परिसर्येति परिसरणं ... रिति स्त्रियां यजामिसतः स्त्रियां इत्यनुवर्तते हवत्यो
रिति हवप्रत्याहारः हवग्रति ग्रहवती तयोरिसर्यः गुरुहरीनामिति पूर्वेणाति निषेधे प्राप्ते वचनं स्फायी
...स्फातिः पवयोरिति वलोपः स्फीतिकाम इत्यत्र क्तोनतात् जोप्रत्ययेसमाधेयं॥ न चैवं ...सु हेरत्रापि स्फीतिर्थ
भविष्यतीतिवाच्यं क्तक्तवतोरेव तत्र तत्राधिकृतत्वेन लाभात् नान्यस्य पिद्भिदामिति वृद्धेषां ते भिदा
तेच भिदध्वतेते कांभिदेति विदारणे एव अन्यत्र भित्तिः छित्तिः गुहेति कंद्रौषध्योः अन्यत्र गूढिः गुरो
रिति हसेन धातोर्विशेषणात् तदन्तलाभ इत्याह हलोन्तादिति तथा चतादृशस्य सुदन्ये नगुरुर्भवितुमर्हतीति॥

स्वप्यागुः ।।
रणुरिति ५
।
वर
२

मत्त...

चं० टी० गुरुपदं तदुत्तरस्यकमित्याशयेनाह गुरुमत इति प्रशंसायां रूपप् इत्यादि निर्देशात् विपर्ययोपि ना

४६ श्लोक्यः प्रत्ययान्तास्तु कं दृयेति कं इत्यादिप्रयोगे तात् केवलात् त्विरपि कं दृतिः इकश्चि

पाविति निर्देशोनुकरणं बाहुलकात् क्वचिन्न गुवम्यः इत्यादौ संतास्य चवत्तने भ्वादिः

सि० कौ० चुरादेस्तु स्नतत्वादेव विदित्वी मार्यिज्ञानेतु विदचेतनेषु इति चुरादिस्संतस्यैव इषेस्तु गत्य

र्थस्याभीक्ष्ण्यार्थस्य च नुत्वि छार्थस्य इत्यमादिभ्यः निस्याद्बुद्धिः श्वाजिरिति वीभाव

स्तुन बाहुलकात् इकृष्यादिभ्यः किश्वाल्लगुणः किदिरिति स्तुत इत् पूर्वका ॥

त्वोधा तोरिति पूर्वकालक्रियावचनादित्यर्थः समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने पू

स्मात्क्त्वा विधीयते तत्र क्रियाकर्तीयस्य धातोः कर्ता तस्मिन्प्रयुज्यमाने क्त्वाप्रत्ययो भवतीत्य ४६

र्थः स्नात्वा भुङ्क्ते इत्यत्र स्नानभोजनक्रिययोरेक एव कर्ता॥ स्नानक्रियायाः पूर्वभावित्वेन

त्वाधात्वोः क्त्वा पञ्चविंशतिः कारकं प्रति क्रियाभिधते तथापि शक्तिशक्तिमतोरभेदादेककर्तृक

पं गुः लक्ष्मणं ल[illegible] नाम्नि चिह्नेच [illegible]रः प्रभातरि[illegible] लक्ष्मणा हंसयोषायां सारसस्यैव लक्ष्मणा
[illegible]श्चादयः रास्ना गंधद्रव्ये गोकंबलः स्थूणा॰ गृहस्तंभः मनादेरिति मनुर्दैत्ये ऋतौ कुक्षि दस्युश्चो
रः जन्तुर्देहि शिल्पादयः शिल्पं कौशले शार्ङ्ग॰ पालतं प्रतिभा[illegible] यज्ञ वाप्यमिति अस्त्री नेत्रजलो दा॰३
[illegible]मलोः रूपं स्वभावे सौंदर्ये स्तनादेरिति स्तनयित्नुरिति ञेर्रल्लोपः सुवइति सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ
स्थाणुः ॥ स्थाणुरिति कीले स्थिरे हरे रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः ऋादेरिति कर्कौ धवलघोटकः एकाग्र्यस्तिथिः
रेणुरिति ५४ कल्कः पापाशये दंभे विट् विट्द्वयोरपि एकेमुख्यान्यकेवलाः मेको मंडूकमेघयोः पाकः शिशुः ति
हाका गोधिकासमे निष्को स्त्री हेम्नि तत्पले भ्वादेरिति भवाप्यो यत्तपभुः पर्जन्यं शक्रमेघयोः वरे
[illegible] रिति वरान्यं स्नोगिवागिमिनोः अमादेरिति अमत्रं भाजनं पतत्रं तनूरुहे वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ८॥
तइति चिं॰८ घसो बिंदुमत्रयोः शपादेरिति शमथस्तु शमः शांतिर्दीप्तिस्तु दमथो दमः विशादेरिति वेशं
तः पल्वलं जयंतः शक्रपुत्रः अ[illegible]स्तादेरिति अररं कपाटं भंगारकनकालुका उत्तपमिति कोमलं
टणं भुक्तिरिति वातः सुष्टिः अवीरिति अवति गर्भमवीः अवी स्त्री धर्मिणी विदुः तरीर्नौः स्तरी श
यने धूमइति च वातप्रमी॰ [illegible] विशेषः पयीरम्बः पयीः स्यात्सोमसूर्ययोः रत्याद्य इति ॥

चं० टी० आ इत्यस्य रत्निरिति बद्धमुष्टिः करो रत्निः सैरत्निः प्रसृतांगुलिः पिनाक इति क्लीबपुंसोः पिना
ना० कः स्यात् शूलशंकरधन्वनोः दूषेरिति दूषिका नेत्रयोर्मलम् अलीकादय इति अलीकं मि
४२ थ्या अलीकं परलप्रांते आदेरिति करीषोस्त्री शुष्कगोमये अंबरीष इति अंबरीषं पुमान् भ्राष्ट्रे
तत्र क्लीबेपि आदेरिति करीरो वंशांकुरः शीधुः मद्यं वा तत्र शैवलो नस्त्री शैवालो जलनीलि से
का उल्कादय इति उल्काविंद्वपेच कौंजलमुक्तिः शालूकं कंदविशेषः रश्मिरिति रज्जुः किर शंकूकाय
णो रश्मिः सृणिरिति अंकुशः वस्निरिति तन्त्रियमेषयोः घृणिरिति किरणः व[illegible]रिति स्व [illegible] सि
शोः सलोपेव बेस्तव होपार्ष्णिः पतत्रिरिति पक्षिणि कंकट इति सन्नाहे पुलिंद इति जातिवि
शेषे कुलिंद कुलिंदौ तंतुवापे निषंगथिरिति आलिंगके वल्लूरमिति शुष्कमांसः कूर्चीति चि
त्रलेखनिका सूचीति सूचो दर्भांकुरः शंव इति मुसलं उल्वं गर्भाशयः शुल्वं ताम्रं स्तंबो गुल्मः ४२
स्तंबेगो द्विजः स्तबकः पुष्पगुच्छः शाद इति जंबालशष्पयोः रुरुरिति मृगभेदे कुलित इति जनपदे
शल्यं वा पुंसि शंकुर्ना शल्ल इति पिष्टं वदे सव्यमिति दक्षिणवामयोः जन्यमिति युद्धे धीवेति

ह मेरुः पीवा स्थूलः हरिरिति हरिर्विष्ण्वावा॥विं दुर्भेदके सिंहे हये रवौ चंद्रे कीले ह्लवंगे यमे वाते च
कीर्तितः वलिः करोपहारयोः वारिर्गजबंधनी जले क्लीवं नाभिः स्यात् क्षत्रियेपुंसि प्राण्यंगे तु स्त्रि
यां ग्रहिः कूपः स्त्रियः पल्यन्त्रिकोदपः बृहत्त्वे तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः वैमावापदंडः लो न
त्रमिति प्रहरणे चिक्कणमिति स्निग्धे वस्तिरिति वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः दशास्त्रे वस्त्रयः शास्ति पि ४
रिति राजदंडः अग्रमिति विंध्याख्यमित्यर्थः किरीटमिति शिरोवेष्टनं तिरीटमिति सुवर्णे
कुपीटं वारिकुस्थोश्च अर्शः इति गुदव्याधौ आगः पापापराधयोः पक्षइति पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ
दमुनाः अग्निः अप्सराइति प्रायेणायं भूम्नि दासइति सेवकशूद्रयोः दाशो धीवरः स्मरतः उपशां
तदयावतोः उरणइति मेषे कुल्यइति शरीरावयवयोः गुल्फः पादग्रंथिः पार्ष्णिस्त्री कटयोरधः दोग ४
जघनमिति पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः नरकइति नरकोनारकोपि वा कोर
कोस्त्री कोरकः पुमानिति तु अमरसिंहोव भ्रामत्वि चर्करकोरणीति माघे क्लीवेपि दर्शनात् पक्षा
कोरकैः पुमानित्यस्य प्रायेण पुमानिति व्याख्यातं कीचकइति वा पुनाः शब्दकारी सछिद्रो वंशः ति

तपा०च२ स्वत्वनभविष्यत्काल:४ वंध२

चं० टी० ततउरिति चालिन्यां भाष्ये क्लीवनिर्द्देशात् चालिनी क्लीवता तिलउ: पुमानिति त्रूमरोक्ते: उणादय इ
रा० ति उणादिषु प्रयोगे दृष्टे वप्रकृतिप्रत्ययानुकल्पनं कार्यमित्यर्थ: तुमुन्तदर्थायामिति क्रियायामिति
४४ विशेष्यपदमत्रौक्तं तस्यै क्रियायै इयं तदर्था तस्यां यद्वा सा क्रिया अर्थ: प्रयोजनं यस्या: सा तस्यां तुमन्तु
भावे इति पंडिता: कालेति प्रेरणमत्रानुवर्त्तते तेन भूतानि काल: पचतीति वार्त्तिस्य च न इच्छार्थेष्विति
इच्छति भोक्तुमित्यादा विच्छाया भुजिप्रतिता दर्थाभावात् प्रवृत्तिसामान्ये हेत्वंस्याव धारितत्वेनाप्रतिपाद्यत्वा
त् यद्वा अस्तु तादर्थ्यम् एककर्त्तृकत्वादिलाभार्थमेतत् घञ् इति भाव: भवनं क्रियासामान्यं।
नतु भवार्थमात्रे सिद्धतारूपे एव भावे घञ् उक्तं च क्रियाया: सिद्धतावस्यासाध्यावस्या चकीर्त्ति
त्य वे ता सिद्धतांद्रूपमिच्छंतितत्रैच्छंतिघञ्विधिमिति पाक इति जित्वादुपधावृद्धि: घित्वात्कत्वं भाव।
इति वाऊलकादनुपसर्गाद्भुवोपि उपाध्यायेति घञंतस्य पुंस्त्वनियमात् कथमिदमिति चेत्संस ४४
अपादानेस्त्रियामुपसंख्याभिधानात् मतामिति माधतेऽनेनेति करणादपि कथं प्रमादोनवधानतेति।
ऽ०हुल्लकात् घञपि यद्वा मद एवमाद: इति स्वार्थिकाणं तस्य प्रशाद्वेन समास: श्रम इति अथकथं

यमाता२

मिदं च २

विस्रौत्रिकः इति सुपालितोपमिदमिति तु दीक्षिताः विश्रामं लभते तौ [illegible] शिथिलत्वाद्बंधमस्य द्रुतु त्वन्मापमे
रित्याहौतु विश्रांतिपदप्रवृत्तेरेणाप्युपपत्तिः विश्रामभूमिरिति वामनादयः वस्तुतस्तु तत्रापि प्र वेति २५
मादृशाद्दवत्समाधाने मत्तौघवनइति मत्तिकाठिन्यं द्वितोधुरिति दुरिघुस्मासद्दित् तस्मात् त त्य ४
त्कृते इति तेनधात्वर्थेन कृतं तस्मिन् यद्यप्यत्रापि भावादाविनुवर्त्तते तथापिस्वभावात्प्रावेण कृवेत ह्रि
ति[illegible]पं नहि कृतेन निर्वृत्तमित्येवं क्वापि विग्रहः नङ्क्षी नङ् च क्विप्नङ्क्षी। यन्तङ्लिंयजने यत्नः
य[illegible]तार्थीत्कामेलोत्पत्र लोकोपं कर्मबंधन इत्यत्र [illegible] इज्यते इति यत्नो विष्णुरिति कर्मणि व्याख्याते
यात्वाइति यद्यपि नङंताः पुंस्येव तथाप्ययं स्त्रीलिंगः स्वभावात् पुष्पाः इति संज्ञापूर्वकत्वेनानित्य
त्वान्नसंप्रसारणं श्रंतर्द्धिरिति किञ्चाइतेनपात्सालोपः आद्धिरिति आदांतं आदीयते इतिवा वारि
धिरिति वारीणि निधीयंते ऽस्मिन्निति वारिधिः ईषदुस्सुषुखल् खे पुंस्खल्पूलकार इ लत्व
खरिव इत्यत्रोक्तात् खप्रत्ययो भेदज्ञापनार्थः खकारो मुमर्थः ईषड्ड्वइति ईषड्ड्वनं ॥ तव्याती
यावितिसधनीयमिति भावे एकवचनमेव औत्सर्गिकत्वात् क्लीवत्वं च लिंगाविशेषत्वात् वसे

३३

पं २

रिति वसनिवासे इत्यस्यैव ग्रहणं ननु वस आच्छादने इत्यस्यापि लुग्विकरणत्वात् वास्तव्य इ
ग
चं०टी तिं वस्तुनि [illegible] भवो वास्तव्य इति एप्रत्ययेनैव रूपसिद्धि निष्पन्ने केचिदेतन्न मन्यन्ते स्वराघ इति प
४५ ञाव्यं तङ्विष्यतीति सूत्रं तु ओरावश्यके इति ण्यत् अत्र स्वरग्रहणं चिंत्यं धातोर्द्विविधत्वेनैव हूसा
न्तात् ण्यतो विधानेन परिशेषात्स्वरांतत्वाभावात् यदि तु यत इत्यत्रानपीति विषयसप्तमी तदा भ
तपूर्वस्वरान्तादपि यः स्यादेतदर्थं स्वरग्रहणं तेन दित्स्यमित्यादौ यदेव वस्तुतस्तु अत्र स्वरप्रयो हनुमिथुः
जनाभावात् ण्यदेव चिन्त्यतीति सिद्ध्येयं ईचात इति ह्रस्व एव ब्रूयाद् वचः यत्नु चास्तु दैवेनोक्तं दीर्घ
कारविधानं वैयर्थ्यमित्यत्र च कारात्स्वने ये तस्य रूपसिद्ध्ये अन्यथा पदे आस्त्यादिति तङ्गात्विरो
धादुपेक्ष्यं पुष्याकादिति पुष्पशाकस्य पुष्याके तस्मात् अहसादिति आचहसस्य आहसं तस्मात् ४५
बोधित्वार्थः लितव उपर्यः ओरावश्यके इति अवश्यंभवं आवश्यकं अवश्यमस्ति लोपस्तु
कृते अव्ययत्वात् बोधितार्थस्यापि कि चित्प्रयोगो दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरादित्यत आह अवश्यं
पा२ लाव्यं इति अदुपधादिति तपरत्वात् दीर्घोपधान्त तेन कृत इत्यस्य कीर्त्यम् इणस्तुक इति क्रन्
न तङ्-इन्तस्य वा पीस्त्वित्योध्यत्वेव शास्तु अनुशिष्ट्ये शास्तु इच्छायामपीति कश्चित् स्वरमे

मसुरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् ॥ ग्रथिर्दइति ॥ ग्रथिर्वोराजा

मसुरइति ॥ जलाधिस्त्व महिषइति म हिषस्तु महात्माना १४

तोनयसुंदरयोस्त्रिषु ॥ मसूरा मसुरी वाना वेश्या वीहि प्रभेदयोः ः महिषी राजपत्नी स्यात् स्त्रा
तिर्ईवत्रियां मांसे तथा स्याद्रोगपवस्तुनि रोहितमिति मृगे च लक्षणभेदे च किल्बिषमिति पापरोग
योः मुद्गर इति कामुकाव्ययोः मंदिरमिति नगरागारयोः क्लीबं मिहिर इति च सूर्यवृद्धयोः रुधिरमिति
रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबे तु कुंकुमास्रजोः शुषिरं वंशवाद्ये विवरे च नपुंसकम् अजिरमिति अजि
रं प्रांगणे काये विषये दर्दुरं नित्ये शिशिरं स्याद् ऋतोर्भेदे तुषारे शीतलेन्यवत् ॥ स्थिरमिति निश्चले ख स्थिरमिति स्थिरं प्रम तम् ५४
दिरी शाकभेदे स्त्री नाचेंद्रे दंतधावने शिविरमिति शेरतेऽस्मिन् राजवल्लानि निवेशः शिविरं महि
लेति महिला प्रकृतिनी स्त्रियोः किशोरोऽश्वस्य शावके तैलपर्ण्योषधौ च स्यात् तरुणावस्थ सूर्ययोः
स्यादेरिति तिनीतीति जलमिति शेषः मस्तुइति दधिमंडं धातुरिति मनःशिलादौ धातुः स्यादिंद्रि
येषु तथैव च ऋतुरिति स्त्रीपुष्पे च ऋतुकाले मंतुरपराधः केतुरिति पताकायां ग्रहोत्पाते लक्ष्म केतुपुते४
णि च ऋतुरिति ऋतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि जीवेदिति. जैवातृकः पुमान् सोमे कृषके पुष्टे तो स्त्रिषु के
बादेरिति कर्पूरः पुंसि करीषाग्नौ. कर्पूरं नर्मदामता खर्जूः कीटांतरे स्त्री ता वधूस्तु षानवोढा स्त्रीभा
र्यायां च वधूः पानीकासः विकलवाचि स्यात् तथा शारपायुधिस्त्रियामिति मेदिनी पादपूरणधारि

सेतुनीलौ कुमारे ४ मंतुः पुंस्यपराधे पि ४४ हेना १



स्त्रियां

अथ (?) सूक्तिः

णी तु स्थलावृत्त भेसमे कसेरु स्थूणकेदेस्त्री श्रृंगाद्यः श्रृंगे दृस्त्रियां स्यात् लिंगडे प्रभेदे मूषाण
चं॰टी
ग॰ स्यच कर्कंधूर्वदरीफलं स्त्रियां स्त्रीपुनर्भूः मंगोरिति गम्भस्त्वद्भुः गर्भस्तु स्वर्णे लणंच क्षुदेरिति
५२ हरिद्रकुमिवर्णे चत्तणवा त्रिविशेषयोः रोहिन्मृगविशेषे स्त्री शमेरिति शमठः क्लीवः कर्मा
रामठं हिंगुः देरिति शारदादय इति शरद्धूप कूलयोः प्रथेरिति पवन्लिस्येके पृथिवी पृथ्वीच ग्रीवादय इति पृथ्वीचे
ग्रीरस्यनयाग्रीवा निशीथादय इति रात्राव र्द्धरात्रेच निशीथः तीर्थमिति तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपा
गव ध्यायमंत्रिषु तार्थिजुष्टांमः स्त्रीरजस्सुचविश्रुतमिति विष्वः रिक्थमिति रिक्थमृक्थंधनंच॥स्फारंचपुन्दुः
सु गन्धं विष्ठा दयं समस्तः प्रोथमस्त्रीतु रंगास्य प्रोथः प्रस्थितउच्यते स्थापादेरिति उद्गोजले चरः॥मर्जरः= १४
स्त्रियं कुष्ठं उखोरश्मिः उखागो गमेरिति गौरिति गौर्नाः दिस्वेवलीवर्दे किरणक्रतु भेदयोः स्त्रीतु
स्यादिशिभारत्यां भूमौ चसुरभावपि नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु रशनेति कांचीजि
ह्वयोन्तु दंतस्तवान् स्त्रिया ओतिवृद्धौ गुरौतु पुंवत् अर्चीदेरिति अर्चिर्ज्वाला इंहतो पि शोचिर्दीप्तिः॥ ५२
जत्रुक्लेरिति जनुर्जननं पदान्तेपिः धीवरादय इति शर्वरी रात्रिः निषद्वरस्तुजंबालः निषद्वरीरात्रिः
इणादेरिति इनः सर्पेन्द्रयोः पसो धादेरिति धानाः मष्ठ यवाः स्त्रियः मत्स्यवेतनयोर्वेस्त्रः शोणादिति
धीवरो दासः २ वस्त्ररति १